

Bańska Bystrzyca – bastion partyjny i trampolina do sukcesu ogólnopaństwowego L'SNS w wyborach w 2016 roku?

KINGA WOJTAS

DR

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych
email: kinga.wojtas(at)gmail.com

Słowa kluczowe Słowacja, wybory regionalne i parlamentarne, Partia Ludowa Nasza Słowacja (L'SNS), Martin Kotleba

Abstrakt W marcu 2016 roku skrajnie prawicowa Partia Ludowa Nasza Słowacja (Ľudová strana – Naše Slovensko – L'SNS) uzyskała 8,04% w wyborach do parlamentu. Organizacja ta, po delegalizacji w 2006 roku, odrodziła się w 2010 roku, a w 2013 roku jej lider – Martin Kotleba – zwyciężył w bezpośrednich wyborach na przewodniczącego samorządowego kraju (regionu) Bańska Bystrzyca. Celem niniejszego artykułu jest analiza roli regionu Bańskiej Bystrzycy jako bastionu partyjnego (terenu o wysokim poparciu dla ugrupowania) i jego znaczenia w osiągnięciu zaskakująco wysokiego wyniku w wyborach w 2016 roku.

Banská Bystrica region – party bastion and source of the result of L'SNS in 2016 election?

Keywords Slovakia, regional and parliamentary election, People's Party Our Slovakia (L'SNS), Martin Kotleba

Abstract In March 2016 extreme right wing party Kotleba – People's Party Our Slovakia (L'SNS) received 8,04% of votes in parliamentary elections. After being banned in 2006, the organization was reestablished in 2010 and in 2013 its leader – Martin Kotleba – won direct regional election for the mayor of Banská Bystrica region. The aim of the article is to examine the role of Banská Bystrica region as a party bastion (the area characterized with high support for the organization) and its importance for surpassingly high result in 2016 election.

Wprowadzenie

W marcu 2016 roku skrajnie prawicowa, a jak wskazują Grigorij Meseżnikov i Ol'ga Gyárfásová – neofaszystowska (Mesežnikov, Gyárfásová, 2016, s. 19), Partia Ludowa Nasza Słowacja (Ľudová strana – Naše Slovensko – L'SNS) uzyskała 8,04% poparcia w wyborach do słowackiej

Rady Narodowej. Organizacja ta, po delegalizacji kolejnych form jej funkcjonowania – w 2006 roku zdelegalizowano partię, natomiast w 2008 roku zdelegalizowano stowarzyszenie – odrodziła się w 2010 roku, a w 2013 roku jej lider – Martin Kotleba – zwyciężył w bezpośrednich wyborach na przewodniczącego samorządowego kraju (regionu) Bańska Bystrzyca (jednego z ośmiu jednostek o tym charakterze). Celem niniejszego artykułu jest analiza roli regionu Bańskiej Bystrzycy i odpowiedź na pytanie czy pełnił on rolę bastionu partyjnego (terenu o wysokim poparciu dla ugrupowania) i ukazanie jego roli w promocji partii – na tyle efektywnej, że poparcie dla L'SNS wzrosło z 1,33% głosów w wyborach parlamentarnych w 2010 roku i 1,58% w 2012 roku, do wspomnianego 8,04% (tab. 1). Czy zatem uzasadnionym jest stwierdzenie, że zwycięstwo w wyborach w 2013 roku stało się dla tej partii trampoliną do sukcesu w wyborach ogólnopolskich? To drugie pytanie, na które próbuje odpowiedzieć niniejszy artykuł. Kwestia ta nabiera szczególnego znaczenia ze względu na inne słowackie doświadczenia – w 1998 roku, wykorzystując popularność wynikającą ze sprawowania urzędu prezydenta Koszyc, Rudolf Shuster założył Partię Obywatelskiego Porozumienia (Strana občianskeho porozumienia – SOP), a w roku następnym został prezydentem Słowacji.

Odpowiedzi na postawione tezy poszukiwano poprzez analizę terytorialnego rozkładu preferencji wyborczych w wyborach regionalnych i parlamentarnych, postawiono także pytania o czynniki zwiększające poparcie dla tej partii, dotyczących wykorzystania zasobów będących w dyspozycji samorządu do organizacyjnego wzmocnienia ugrupowania, roli lidera w promocji partii czy znaczenia i strategii mediów w odniesieniu do tak skrajnej siły.

W pierwszej kolejności konieczne jest przedstawienie krótkiego zarysu kontekstu rywalizacyjnego w szeregach słowackiego systemu partyjnego oraz przedstawienie Martina Kotleby jako twórcy analizowanego ugrupowania.

Do 1998 roku słowacki system partyjny możemy za Paulem G. Lewisem określać mianem „przejściowego systemu partii hegemonistycznej” (Lewis, 2000, s. 132), bowiem do tego roku partia Vladimira Meciaru, Ruch na Rzecz Demokratycznej Słowacji (HZDS – Hnutie za demokratické Slovensko), uzyskiwała w wyborach powyżej 25% i konkurowała z wieloma mniejszymi partiami, które nie tworzyły spójnego bloku opozycyjnego. Wybory w 1998 roku stanowiły przełom – doszło do konsolidacji opozycji. Główne siły parlamentarne: Unia Demokratyczna (Demokratická únia – DÚ), Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny (Kresťanskodemokratické hnutie – KDH), Partia Demokratyczna (Demokratická strana – DS), Socjaldemokratyczna Partia Słowacji (Sociálnodemokratická strana Slovenska – SDSS) i Partia Zielonych (Strana zelených – SZS) utworzyły Słowacką Koalicję Demokratyczną (Slovenská demokratická koalícia – SDK). Stronę antymeciarowską wsparła też węgierska Partia Węgierskiej Koalicji (Strana maďarskej koalície – SMK). Ten bipolarny układ rywalizacji owocujący spójnością, w przestrzeni rywalizacji uległ dekonstrukcji po wyborach w 2002 roku, kiedy na scenę polityczną wkroczył Kierunek – Smer, kontestujący główny nurt rywalizacji politycznej (Wojtas, 2009, s. 205). Od 2006 roku możemy mówić o zmianie reguł rywalizacyjnych w słowackiej polityce – w miejsce ścierających się dwóch bloków weszły dwie mocne siły: centroprawica (SDKU i pozostałe partie koalicji antymeciarowskiej) i populistyczna, nacjonalistyczna lewica, tzw. pseudolewica (Smer)

oraz trzeci obóz nacjonalistyczny (Wojtas, 2017, s. 79). Można mówić więc o wzmocnieniu rywalizacji w układzie lewica–prawica (Gyarfašová, 2010, s. 67). L'SNS zaklasyfikować można do tej trzeciej grupy partii, do tej pory w parlamencie reprezentowanej przez Słowacką Narodową Partię (Slovenská národná strana – SNS).

Przedstawiając lidera i założyciela L'SNS, Martina Kotleby należy zwrócić uwagę, że jego aktywność polityczna trwa od 2003 roku, kiedy założył (zdelegalizowane po trzech latach) ugrupowanie Braterstwo Słowackie (Slovenská pospolitost – SP). Miał wtedy 26 lat. Kotleba ukończył studia pedagogiczne i ekonomiczne w Bańskiej Bystrzycy, gdzie pracował jako nauczyciel informatyki. Ze względu na głoszone poglądy (po protestach rodziców) został odsunięty od pracy z uczniami i zajął stanowisko administratora sieci komputerowej¹. Życie prywatne, aktywność zawodową, a jak pokazała dalsza analiza, także działalność publiczną związał z Bańską Bystrzycą.

Bastion partyjny

Na Słowacji funkcjonują dwa poziomy samorządu: istniejący od 1990 roku samorząd gminny i od 2001 roku – samorząd regionalny, czyli osiem krajów (VUC)². Na poziomie municypalnym władzę sprawują wybierane w wyborach powszechnych i bezpośrednich organy: wójt (lub burmistrz) oraz rada gminy. Cechą charakterystyczną słowackich gmin jest ich wysoka liczba i związany z tym ich mały rozmiar. W 2016 roku Słowacja była podzielona na 2890 jednostek municypalnych, z czego 68% to gminy do tysiąca mieszkańców, z tego 43% do 500 obywateli (Spac, Sloboda, 2014, s. 6.).

Także prezydenci (w języku słowackim *župan* lub *predsedu*) krajów samorządowych wybierani są w wyborach bezpośrednich, bezwzględną większością głosów na czteroletnią kadencję. Wybory te charakteryzują się niskim poziomem uczestnictwa (w przeciwieństwie do wyborów gminnych) – średnia frekwencja, począwszy od pierwszych wyborów w 2001 roku, wynosiła w pierwszej turze 21,76% uprawnionych do głosowania, a 17,3% w drugiej turze³. Ze względu na wprowadzenie reform samorządowych w kilku etapach wybory gminne oraz regionalne nie odbywają się w tym samym czasie.

Wybory regionalne charakteryzuje, jak pokazują badania Marka Rybara i Petera Spaca, dotyczące kongruencji elektoratów na poziomie narodowym i regionalnym, wysoki poziom spójności – regionalne elektoraty nie głosują inaczej na poziomie ogólnopolskim (Rybar, Spac, 2017, s. 248). Zbieżność głosowania w wyborach dwóch poziomów służy tu jako podstawa do poszukiwania odpowiedzi na pierwsze postawione pytanie: czy region Bańskiej Bystrzycy to bastion partyjny L'SNS. Założenie to bowiem pozwala sformułować hipotezę, że zwolennicy L'SNS w wyborach regionalnych głosują na tę partię także w wyborach parlamentarnych, a zatem powinniśmy obserwować wyższe poparcie dla tego ugrupowania na tym obszarze. Bastion partyjny

1 <https://osobnost.aktuality.sk/marian-kotleba/>.

2 Istnieje też 79 powiatów, które stanowią pośredni poziom podziału administracyjnego państwa, ale nie są elementem samorządu (Swianiewicz, 2011, s. 17).

3 Obliczono na podstawie: www.statistics.sk.

będzie tu rozumiany jako „okręg wyborczy wyjątkowy z powodu preferencji politycznych jego mieszkańców. Preferencje te cechuje względna trwałość wyznawanych poglądów oraz wartości, co znajduje odzwierciedlenie w poparciu określonych partii politycznych. Z tego powodu w bastionie dominuje konkretne ugrupowanie, którego wyniki wyborcze znacznie odbiegają od średnich uzyskanych w innych okręgach” (Maj, 2012, s. 197). W odniesieniu do badanej partii, o dominacji można mówić jedynie w wyborach w 2013 roku, w pozostałych przypadkach możliwe są jedynie rozważania dotyczące wyższego poziomu poparcia dla niej w regionie poddanym badaniu, w stosunku do innych części państwa.

Można by zatem oczekiwać, że zgodnie z hipotezą, poparcie dla L'SNS w regionie Bańskiej Bystrzycy będzie spektakularnie wyższe w wyborach samorządowych. Tak jednak nie było. Na poziomie samorządowym Kotleba próbował trzykrotnie swoich sił, jednak bez efektu. Rok 2009 był istotny dla tego polityka, gdyż stanowił jego pierwszy test wyborczy od czasu delegalizacji jego poprzedniej partii – Braterstwo Słowackie (*Slovenská pospolitost* – SP) w 2006 roku. W 2009 roku w wyborach prezydenta VUC zdobył 13 629 głosów (10,03%), co dało czwarte miejsce. Rok później kandydował w wyborach na burmistrza Bańskiej Bystrzycy i poparło go tylko 828 osób (3,27%). Nie uzyskał także mandatu radnego w Bańskiej Bystrzycy w tych wyborach (Mesežnikov, Gyárfášová, 2016, s. 20). Mimo braku sukcesów, można jednak było zauważyć, że w regionie Kotleba cieszył się wyższym poparciem niż w mieście, z którego zresztą pochodził. Znaczące jest również to, że odbudowę swoje popularności i podwaliny pod nową partię rozpoczął od rodzinnego regionu.

Dopiero w interesującym nas 2013 roku, Kotleba w I turze wyborów na prezydenta regionu Bańska Bystrzyca zdobył 26 251 głosów (21,3%), a w drugiej 71 397 (55,53%). Było to jednak zwycięstwo lidera, a nie partii – był jej jedynym przedstawicielem, który uzyskał mandat – żaden inny kandydat L'SNS nie znalazł się w 49-osobowej radzie samorządowego kraju⁴. W wyborach do rady kraju Bańska Bystrzyca, L'SNS zdobyła łącznie 16 915 głosów, z czego 8678 także uzyskał Kotleba, który kandydował również na radnego (pozostałe głosy oddano na dwunastu członków L'SNS, którzy nie weszli do rady). Rezultat Kotleby stanowił najwyższy wynik wśród kandydatów wszystkich biorących udział w rywalizacji partii, którzy uzyskali mandaty radnych⁵. Żaden kandydat L'SNS nie zasiadł w radzie innego VUC. Oznacza to, że jedynym sukcesem L'SNS w wyborach w 2013 roku było zwycięstwo Kotleby.

Należy zauważyć, że samorządowy kraj Bańska Bystrzyca charakteryzował się niejednorodnym poparciem dla Kotleby w analizowanych wyborach. W niektórych obwodach uzyskał on poparcie wyższe od konkurenta Vladimira Maňki już w I turze wyborów na prezydenta VUC⁶. Taka sytuacja występowała jednak w marginalnej skali i dotyczyła kilku obwodów gmin Brezno, Pohronská Polhora czy Rimavska Sobota. Były to obwody z wyraźnymi skupiskami mniejszości romskiej (w 1,7 tys. Pohronskiej Polhorze mieszkało 150 Romów)⁷. W komisjach obwodowych gminy

4 http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka9_en.html.

5 http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka8_en.html.

6 http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka18_en.html.

7 <http://dennik.hnonline.sk/slovensko/538904-volila-som-mariana-kotlebu-na-protest>.

Bańska Bystrzyca, Kotleba uzyskał zdecydowanie lepszy wynik w wyborach do rady samorządowego kraju (często był kandydatem z największą liczbą głosów), niż w głosowaniu w I turze wyborów prezydenckich⁸. Można to traktować jako odbicie jego strategii kampanijnej (koncentrowała się ona na małych miejscowościach) lub odmiennego podejścia wyborców do głosowania na przewodniczącego regionalnej egzekutywy i jednego z 49 radnych. Natomiast w obwodach z wysokim odsetkiem mniejszości węgierskiej, Kotleba w I turze przegrał, zaś w II turze tereny te cechowała szczególnie niska frekwencja – Węgrzy nie wsparli żadnego z dwóch ścierających się kandydatów (Mikuš, Gurnák, Máriássyová, 2016, s. 58).

Wygrana Kotleby w II turze była niespodzianką. Oczekiвано, że zadziała logika mechanizmu eliminującego radykalnego kandydata w systemie wyborów większościowych z bezwzględną większością (*median voter theory*) – powinno zwyciężyć rozwiązanie odpowiadające umiarkowanemu, centrowemu wyborcy (Gregor, 2015, s. 236). Zgodnie z tą koncepcją, partie (kandydaci) dostosowują się do oczekiwań „wyborcy medianowego” (Black, 1958). Kotleba zdobył jednak 55,53% głosów, bez poparcia mediów, które nie wspierały jego kandydatury, wręcz nawoływały do bojkotowania go (jedynie dziennik SME i telewizyjny kanał TA3 wyłamały się) (Klůknavská, 2012, s. 151).

Szukając wyjaśnień jego sukcesu, należy podkreślić potencjał mobilizacyjny tego polityka. Kotleba skłonił do wzięcia udziału w II turze wcześniej niegłosujących oraz, co warto podkreślić, jego zwolennicy z I tury byli najbardziej zdyscyplinowaną grupą wyborców (Gregor, 2015, s. 248). Można zatem mówić o „efekcie Kotleby”. Polityk ten był równie efektywny w przyciąganiu wyborców pozostałych umiarkowanych partii SDKÚ, KDH, OĽ (Zwyczajni Ludzie – Obyczajni Ľudia; partia zmieniła nazwę na OĽaNO) oraz SaS (Wolność i Solidarność – Sloboda a Solidarita), jak jego rywal, wspierany przez rządzący Smer czy Maňkę. Warto podkreślić, że Kotleba zwiększył swoje poparcie między I i II turą o ponad 30% – z 21,3 do 55,53%⁹.

Mobilizacja ta była wynikiem antykorupcyjnego, ale przede wszystkim antyromskiego programu. Po delegalizacji jego poprzedniej organizacji *Slovenska Pospolitost* i utworzeniu nowej partii L'SNS w 2010 roku, Kotleba zrezygnował z programu opierającego się na promowaniu idei „Wielkiej Słowacji” czy silnego, narodowego państwa, na rzecz bardzo konkretnego i jednoznacznie konfrontacyjnego antyromskiego apelu (Klůknavská, 2015, s. 150). Dzięki temu ugrupowanie odniosło sukces i odróżniło się od okrzepłej i skupiającej polityków starszego pokolenia innej partii skrajnej prawicy, jaką była Słowacka Partia Narodowa. Zwycięstwo w regionie Bańskiej Bystrzycy w 2013 roku zagwarantował Kotlebie antykorupcyjny program ukierunkowany na osłabienie partii establishmentu, uwikłane w aferę Gorilla, która doprowadziła do przedterminowych wyborów w 2012 roku. L'SNS raczej nie mogła być beneficjentem środków pochodzących z zakazanych źródeł, ponieważ w okresie, którego skandal dotyczył najpierw była partią pozaparlamentarną, czyli bez wpływu na decyzje państwowe, którymi zainteresowani byli łamiący prawo donatorzy ugrupowań. Po delegalizacji jej atrakcyjność dla sponsorów jeszcze bardziej

8 http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka18_en.html.

9 http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka5_en.html.

się obniżyła. Do listy czynników próbujących wyjaśnić zwycięstwo Kotleby w wyborach w 2013 roku, należy dodać również rolę mediów. Po pierwsze, kampania przed wyborami w 2012 roku obfitowała w przyciągające uwagę opinii publicznej akcje antyromskie, podejmowane przez walczącą o powrót do władzy partię *Smer* Roberta Fica. Zgodnie z teorią Davida Arta (Kluknavská, 2012, s. 8), skrajna prawica potrzebuje mediów, by pokazać się jako legitymizowana i efektywna. Zatem wspomniana powyżej izolacja medialna Kotleby (2013) była rok wcześniej poprzedzona kampanią parlamentarną promującą kluczowe dla niej kwestie.

Po drugie, wspomnianie o Kotlebie – prezentowanie go w negatywnym świetle lub izolacja – wbrew teom Arta, wskazującego, że krytykowanie ekstremizmu w mediach osłabia go, zadziałało odwrotnie. Stało się tak ze względu na wspomniany efekt uprawomocnienia zarówno kandydata, jak i prezentowanej przez niego narracji – dzięki temu antyromskość wkroczyła na salony. W konsekwencji, w badaniu ankietowym przeprowadzonym przez agencję Polis 24–28 listopada 2013 roku, na pytanie: „czy uważasz zwycięstwo Mariana Kotleby za oznakę rosnącego prawicowego ekstremizmu”, prawie połowa respondentów odpowiedziała „nie” (48,8%). Tylko 29,9% uznało ten wybór za wzrost tendencji ekstremistycznych (Kluknavská, 2015, s. 161).

Nie należy także zapominać o innych czynnikach, które przyczyniły się do zwycięstwa Kotleby. Warto tu wskazać specyficzną społeczną percepcję regionów jako szczebel decentralizacji, oceniany jako najbardziej „obcy”, gdyż granice regionów wyznaczono nie uwzględniając historycznych tożsamości (Spac, Rybar, 2017, s. 244). Dla Słowaków niezrozumiała pozostaje także logika koalicyjnych porozumień w ciałach prawodawczych (radach) na tym poziomie samorządu. Widoczne jest również wysokie upartyjnienie tych wyborów (Spac, Rybar, 2017, s. 240). Nieprzewidywalność porozumień koalicyjnych w VUC, jak wskazuje Spac i Rybar, ma swoje źródło także w ordynacji – w praktyce bowiem wybiera się indywidualnych kandydatów większością głosów w wielomandatowych okręgach (Spac, Rybar, 2017, s. 246). W konsekwencji na tym samym terenie, na dwóch poziomach samorządu (gminnym i regionalnym), może dochodzić do zawarcia odmiennych koalicji, co utrudnia obywatelom rozumienie mechanizmów podejmowania decyzji i przekłada się na oceny samorządu. Traci na tym poziom regionalny, gdyż gminny jest jedną z najlepiej ocenianych instytucji Słowacji – co ujawnia się we frekwencji w wyborach regionalnych, która jest tylko o parę punktów procentowych wyższa od uczestnictwa w wyborach europejskich¹⁰. W tych warunkach mobilizacja wokół kwestii romskiej, antyestablishmentowy populistyczny apel i efekt „świeżości”, mogły w II turze dać Kotlebie zwycięstwo. Warto tu bowiem zasygnalizować związek między niską frekwencją a wzrostem szans na sukces ugrupowań małych oraz skrajnych programowo (Hix, Marsh, 2007, s. 495–510). Szczególnie, gdy wzbogacimy go o refleksję dotyczącą specyfiki zachowań wyborczych w wyborach drugiego rzędu, charakteryzujących się m.in. wyższym poziomem głosowania zgodnie z naturalnymi preferencjami (a nie głosowania strategicznego), czego skutkiem, jak wskazuje Herman Schmitt, jest większe poparcie dla partii małych (Wojtasik, 2005, s. 254). Ten wątek, rzecz jasna, wymagałby osobnych badań i ze względu na rozmiar tekstu nie zostanie rozwinięty.

¹⁰ www.statistics.sk.

Wracając do stanowiącej cel artykułu weryfikacji hipotezy o regionie Bańskiej Bystrzycy jako bastionu partyjnego L'SNS, warto przyrzeć się także poparciu dla tej partii w wyborach parlamentarnych (tab. 1).

Tabela 1. Poparcie (%) dla L'SNS w wyborach do Rady Narodowej

VUC	Bańsko-bystrzycki	Bratysławski	Trnawski	Trenczyński	Nitrzański	Žyliński	Preszowski	Košzycki	W skali państwa	Liczba głosów
2010	2,18	0,64	0,89	1,09	1,03	0,93	2,08	1,79	1,33	33 724
2012	2,61	0,96	1,39	1,28	1,28	1,15	2,22	1,8	1,58	40 460
2016	10,46	4,72	6,88	8,73	6,8	9,77	9,44	7,82	8,04	209 799

Źródło: Na podstawie: www.statistics.sk.

Począwszy od pierwszych wyborów w 2010 roku, w których wystartowała partia Kotleby pod nazwą L'SNS, widoczne jest w badanym regionie minimalnie wyższe poparcie dla niej w stosunku do wyniku w skali państwa – w 2010 roku było to 2,18% wobec 1,33%, w 2012 roku – 2,61% wobec 1,58%, a w 2016 roku – 10,46% wobec 8,04%. Różnica ta kształtowała się więc na poziomie 0,85% w 2010 roku, 1,03% w 2012 roku, aż do 2,42% w roku 2016. Jedynie ostatni wynik można potraktować jako znaczący i łączyć go ze sprawowaniem funkcji prezydenta samorządowego kraju Bańska Bystrzyca przez Martina Kotlebę. Ze względu jednak na niewiele niższy poziom poparcia dla tej partii w regionie preszowskim, w którym to L'SNS także uzyskiwała wynik wyższy niż w skali całej Słowacji, z pewną ostrożnością należy podchodzić do traktowania regionu Bańskiej Bystrzycy jako bastionu tej partii.

W parlamentarnych wyborach w 2016 roku partia uzyskiwała największe poparcie w miejscach (obwodach) skąd pochodzili jej liderzy – dla Martina Kotleby i Jozefa Sásika była to Bańska Bystrzyca, ale mechanizm ten był także widoczny w Trnawie, a nawet w stołecznej Bratysławie. Najwyraźniej jednak wyższe poparcie dla L'SNS łączyło się z liczebnością mniejszości romskiej w danym okręgu (Kluknavska, 2012, s. 21) (tab. 2).

Tabela 2. Liczba osad romskich w krajach samorządowych w 2000 i 2013 roku

Rok	Bańsko-bystrzycki	Bratysławski	Trnawski	Trenczyński	Nitrzański	Žyliński	Preszowski	Košzycki
2000	110	11	37	12	24	8	250	168
2013	142	19	61	13	65	19	254	230

Źródło: Úrad splnomocnenca vlády... (2012, s. 21); Atlas rómskych komunit (2014, s. 15).

Największe skupiska Romów można odnaleźć w krajach samorządowych: preszowskim, korszycim i bańskobystrzyckim – przy czym ten ostatni, a koncentrujący uwagę niniejszego artykułu, nie był wcale rekordowym pod względem liczebności osad romskich – było ich ponad połowę mniej niż w preszowskim. Gdy przyjrzymy się skali poparcia dla L'SNS w poszczególnych regionach w wyborach parlamentarnych (tab. 1), zgodnie z hipotezą, stanie się widoczne, że w kraju Bańska Bystrzyca partia ta cieszyła się najwyższym poparciem. Nie była to jednak druzgocąca przewaga, która pozwalałaby mówić o bastionie partyjnym – zgodnie z definicją powinniśmy mieć do czynienia z dominacją partii. Należy zatem potwierdzić obserwacje Aleny Kluknavskej, że to bliskość społeczności romskiej rozstrzygała o głosowaniu na L'SNS oraz dodać, że związek Kotleby z Bańską Bystrzycą przekładał się na minimalnie wyższe poparcie dla jego partii w wyborach parlamentarnych przed i w 2016 roku w tym regionie. O skali personalizacji postrzegania L'SNS (nie tylko w regionie, z którego pochodził) świadczy liczba głosów preferencyjnych w skali Słowacji, uzyskanych przez tego polityka w ostatnich wyborach – 156 355 głosów (na partię zagłosowało 209 779 osób), co stanowiło 74,53% wszystkich preferencyjnych głosów L'SNS¹¹.

Przyglądając się obszarom o najwyższym poparciem dla L'SNS w wyborach w 2016 roku i prezydenckich w samorządowym kraju Bańska Bystrzyca w 2013 roku, można zaobserwować ich częściową tożsamość – zachodziła ona w okręgach Brezno i Revuca. Co istotne, były to, zgodnie z zaobserwowaną zależnością, tereny o istotnym udziale mniejszości romskiej. W całym okręgu (powiecie) Brezno poparcie dla badanej partii wyniosło 14,5%. Najwyższe poparcie L'SNS uzyskała w obwodzie Pohronská Polhora – 23,33% głosów¹². O nastrojach w ramach słowackiej części mieszkańców tej gminy świadczą wypowiedzi władz samorządowych z czasów, kiedy partia Kotleby nie brała jeszcze udziału w wyborach: „u nas jest spokój, sklepy są bezpieczne”, „chcieliśmy powołania stałego policyjnego komisariatu do spraw rasowych, ale w policji brakuje zasobów”¹³. Zauważyć można lęk przed Romami – burmistrz w rozmowie z dziennikarzami zapewniał o bezpieczeństwie, a jednocześnie sygnalizował potrzebę zwiększenia obecności sił porządkowych. Mieszkańcy Pohronskiej Polhory z kolei parę lat później tłumaczyli wsparcie dla L'SNS tym, że „są okradani przez Romów ze środków z pomocy społecznej”¹⁴. W największym mieście okręgu – Breznie – liczącym 20 tys. osób, mieszkało 2 tys. Romów, a 650 z nich tworzyło zwartą enklawę w mieście (Teliščáková, 2012) – tam partia Kotleby zdobyła 13,62% głosów. Z kolei w okręgu Revuca, w obwodzie Rakos poparło ją aż 31,66% wyborców. Należy podkreślić, że w okręgu Revuca znajduje się też miasto o najwyższym na Słowacji odsetku ludności romskiej – Jelsava, gdzie Romowie stanowią 40,1% (*Atlas rómskych komunit*, 2014, s. 16). Zatem w obwodach samorządowego kraju Bańska Bystrzyca, w których Słowacy spotykali się z romskimi sąsiadami widoczne było wspieranie „kotlebowców”. Warto jeszcze raz podkreślić, że w całym wyborczym okręgu bańskobystrzyckim, partia ta zdobyła 9,33% (w samym mieście

11 <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/en/data04.html>.

12 <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html>.

13 <https://nasabystrica.sme.sk/c/1606089/polhorski-romovia-na-rabovacky-nie-su.html#axzz4INVIEsqv>.

14 <http://dennik.hnonline.sk/slovensko/538904-volila-som-mariana-kotlebu-na-protest>.

tylko 8,66%), co oczywiście było wynikiem wyższym niż ogólnokrajowy, natomiast także nie potwierdza hipotezy o bastionie partyjnym.

Najmocniej tę tezę osłabiają wyniki partii Kotleby w samorządowym kraju preszowskim (poparcie wyniosło 9,44%, zbliżone więc do Bańskiej Bystrzycy – 10,46%). Rezultaty te potwierdzają natomiast pozytywną korelację głosowania na L'SNS z wysokim odsetkiem mniejszości romskiej – w okręgu Kieżmarok partia ta zdobyła 13,32%, a w jednej z jego gmin – Hradisko – przekroczyła 30%¹⁵. Z kolei w Hanusovcach nad Topl'ou – gminie o najwyższym odsetku mniejszości romskiej w całym preszowskim VUC (24,9%) (*Atlas rómskych komunit*, 2014, s. 16) na partię Kotleby zagłosowało aż 27,32%¹⁶.

Natomiast w koszyckim VUC, gdzie badana partia uzyskała niższe poparcie niż w skali ogólnosłowackiej (7,82%), w okręgu Rožnava, w Dobszynie – drugiej pod względem odsetka ludności romskiej gminie (obwodzie wyborczym) Słowacji (36,8% Romów) – na Kotlebę zagłosowało 11,58% wyborców, co na tle wyników w krajach Bańska Bystrzyca i Preszów, stanowić może pewne zaskoczenie, ale przede wszystkim rodzić pytania o odmienną politykę władz regionu koszyckiego wobec mniejszości romskiej, sprawiającej, że rasistowski przekaz L'SNS nie trafiał na aż tak podatny grunt. To interesujące kwestie, które jednak nie mieszczą się w tematyce niniejszej analizy.

Z kolei w Samorządowym Kraju Žylińskim, gdzie nie odnajdujemy porównywalnych do wyżej analizowanych regionów koncentracji ludności romskiej (tab. 2), poparcie dla L'SNS także było wyższe niż w skali państwa – 9,77%. Natomiast w tym kraju widoczna była też przewaga Słowackiej Partii Narodowej, która w skali państwa uzyskała 8,6%, a w tym regionie 12,71%¹⁷, co zresztą nie było ewenementem – wieloletni lider tej partii, Jan Slota, przez 16 lat był burmistrzem miasta Žyliny¹⁸. W parlamentarnych wyborach w 2012 roku właśnie w Žylińskim kraju samorządowym partia Sloty uzyskała najwyższe poparcie – 28 915 głosów. Wyższe poparcie dla „kotlebowców” w regionie Žylińskim można łączyć z podatnością na narodową mobilizację – bowiem zarówno SNS, jak i L'SNS zwiększyły poparcie w tym regionie w porównaniu z rokiem 2012 – SNS do 45 748 głosów, a L'SNS z 4019 głosów¹⁹ do 35 124 głosów²⁰. Interesujące jest sprawdzenie, jakim poparciem cieszyło się ugrupowanie Kotleby w gminie o najwyższej liczbie mieszkańców romskich w całym regionie Žylińskim w Lipovskim Mikulaszu, gdzie żyje 1350 osób z tej grupy etnicznej. L'SNS uzyskała tam tylko 8,31%. W sąsiedniej gminie Benadikova natomiast już 16,2%²¹. Nie odnotowano na terenie regionu Žylińskiego obwodów, w których, tak jak w preszowskim czy w bańskobystrzyckim, 1/3 wyborów popierała neofaszystów.

15 <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html>.

16 <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html>.

17 <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html>.

18 Jan Slota w 2013 r. został dyscyplinarnie pozbawiony członkostwa w partii – został oskarżony o kontakty seksualne z nieletnimi (<http://www.osobnosti.sk/osobnost/46>).

19 <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2012/sr/tab9obv.jsp@lang=sk.htm>.

20 <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html>.

21 <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html>.

Odpowiadając więc na pierwsze pytanie postawione w tym artykule – czy region Bańskiej Bystrzycy to bastion L'SNS, należy zauważyć, że w 2013 roku nie można było mówić o poparciu i sukcesie L'SNS – wygranym był Martin Kotleba, który został prezydentem. Był jedynym politykiem tej partii, który zdobył mandat w radzie regionu. W 2016 roku także jego nazwisko przyciągało do partii – o czym świadczy liczba preferencyjnych głosów (wyborcy mogąc zagłosować na listę partyjną lub na kandydata, wybierali opcję drugą i wskazywali Kotlebę). Zatem można mówić raczej o mateczniku Kotleby, a nie bastionie partii.

Wybory parlamentarne w 2016 roku pokazały z kolei wyraźny związek między poparciem dla L'SNS a obecnością skupisk mniejszości romskich – w trzech regionach samorządowych (Bańska Bystrzyca, Preszów i Koszyce), gdzie jest ich najwięcej, poparcie dla L'SNS było najwyższe – w niektórych obwodach powyżej 30% (wyjątek stanowiła Dobszyna). Bańska Bystrzyca wyróżniała się minimalnie wyższym poparciem dla „kotlebowców”, jednak nie była to różnica na tyle znacząca, by mówić o bastionie partyjnym, a bardziej o „efekcie Kotleby” w zakresie promocji partii, którego osobowość, jak pokazała dalsza analiza, nie była jedynym źródłem popularności i wyniku wyborczego w L'SNS w 2016 roku.

Trampolina do wyborów parlamentarnych

Drugim pytaniem, na które próbuje odpowiedzieć niniejszy artykuł, to rola regionu oraz wyborów na prezydenta Bańsko Bystrzyckiego kraju samorządowego w 2013 roku dla zaskakującego rezultatu L'SNS w wyborach parlamentarnych w 2016 roku.

Warto wspomnieć o kluczowym dla tej kwestii wyniku badania kongruencji zachowań wyborczych na poziomie ogólnokrajowym i regionalnym – wyborcy na poziomie regionalnym nie głosują inaczej niż na poziomie ogólnopaństwowym (Rybar, Spac, 2017, s. 248).

Drugą przesłanką, która może służyć wyjaśnieniu sukcesu L'SNS w wyborach w 2016 roku jest poziom chwiejności wyborczej, charakteryzujący słowacki system partyjny. Szczególne znaczenie ma wysoki poziom chwiejności wyborczej typu A – wsparcia wyborców dla partii nowopowstałych, który w okresie 1989–2009 wynosił 50²². Był to, po Litwie (gdzie wartość ta wyniosła 56), najwyższy wynik wśród 21 przebadanych państw postkomunistycznych (Powell, Tucker, 2009, s. 131). Jednym słowem, Słowacy chętnie popierają ugrupowania nowe, na czym skorzystała L'SNS.

Bazując na przedstawionej charakterystyce poparcia dla tej partii w wyborach w 2013 roku i 2016 roku, można wysnuć następujące wnioski dotyczące znaczenia wygranych przez Martina Kotlebę wyborów prezydenckich dla późniejszego sukcesu parlamentarnego. Po pierwsze, prezydentura samorządowego kraju Bańska Bystrzyca dała Kotlebie i L'SNS legitymizację – uprawomocniła hasła programowe.

Po drugie, stanowiła poważny impuls organizacyjny – pozwoliła pierwszy raz wypełnić listy partyjne – w poprzednich elekcjach w 2006 roku (przed delegalizacją SP), w 2010 i 2012 roku Kotleba nie mógł skompletować list partyjnych – znalazło się na nich odpowiednio 57, 44, 70 osób

22 Dla porównania, wartość tego współczynnika dla Polski wyniosła 28.

(Kluknavská, 2012, s. 7). Dopiero w 2016 roku na listach L'SNS umieszczono 150 nazwisk (liczba równa składowi Rady Narodowej). Zatem partia uzyskała zdolność rekrutowania kandydatów, ale także mogła rozbudować swoją organizację partyjną. Dało to liderowi możliwość kontynuowania strategii promocyjnej, jaką przetestował w wyborach regionalnych, m.in. organizował marsze swoich zwolenników w małych miejscowościach, które nawiązywały do estetyki faszystowskich, tisowskich pochodów z okresu II wojny światowej (Žúborová, Borarosová, 2017, s. 39).

Po trzecie, wybory w Bańskiej Bystrzycy pokazały potencjał mobilizacyjny partii – Kotleba zachęcił do wzięcia udziału w II turze wcześniej niegłosujących oraz, co należy podkreślić, jego zwolennicy z I tury byli najbardziej zdyscyplinowaną grupą wyborców (Gregor, 2015, s. 248). Ten potencjał mobilizacyjny objawił się następnie w 2016 roku – 39,2% zwolenników L'SNS stanowili wyborcy niegłosujący w poprzednich parlamentarnych wyborach w 2012 roku. Także w grupie głosujących pierwszy raz partia ta była najpopularniejsza – głos na nią oddało aż 22,7% młodych ludzi (Fokus, 2016, za: Mesežnikov, Gyárfášová, 2016, s. 31).

Po czwarte, wybory w 2013 roku można potraktować jako rodzaj ostrzeżenia dla partii relevantnych – ujawniono bowiem antyelitarne nastroje społeczeństwa. Przypomnijmy, że zgodnie z teorią *median voter*, Martin Kotleba powinien przegrać jako reprezentant opcji ekstremistycznej; zamiast tego pokonał kandydata popieranego przez najmocniejsze partie systemu *Smer*, SDKÚ, KDH, OĽ i SaS. Szczególnie, że jego konkurent Vladimír Maňka w I turze zdobył aż 49,47% głosów²³, był więc o krok od zwycięstwa.

Po piąte, zwycięstwo w tych wyborach dało Kotlebie dostęp do zasobów, które wykorzystywał dla promocji swojej partii – przede wszystkim do lokalnej prasy, współfinansowanej przez Bańską Bystrzycę (Žúborová, Borarosová, 2017, s. 39) – periodyk „Bystrický kraj” stał się właściwie gazetą partyjną, wychwalającą sukcesy L'SNS²⁴. Mimo że pod względem zachowań wyborczych region Bańska Bystrzyca nie okazał się partyjnym bastionem, to Kotleba naruszając transparentność wydatkowania funduszy wspierał swoich popleczników, próbował cenzurować sztukę wstrzymując finansowanie teatru, budynek urzędu prezydenta VUC w praktyce zamienił w siedzibę partyjną²⁵, a także jego decyzje personalne cechowały nepotyzm i stronniczość. Mimo tego stanowisko przewodniczącego VUC było bezprecedensową okazją do autopromocji (Mesežnikov, Gyárfášová, 2016, s. 19). A dzięki kryzysowi migracyjnemu, który wpływał na zachowania polityczne różnych aktorów w wyborach w 2016 roku, to, że Kotleba nie był dobrym prezydentem Bańskiej Bystrzycy, straciło siłę oddziaływania na opinię publiczną.

Po szóste, zaraz po wyborach w 2013 roku w bezprecedensowej skali lider L'SNS zaistniał w mediach – widoczny był tu efekt promocji ekstremizmu przez media, nawet, gdy pisały o L'SNS źle i krytykowały jego neofaszystowski oraz rasistowski program.

Nie można też nie dostrzegać czynników systemowych, które zaowocowały 8% poparciem dla tej partii w 2016 roku. Przede wszystkim należy tu podkreślić, że grunt pod ten sukces był

23 http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka5_sk.html.

24 <http://www.naseslovensko.net/kategoria/nasa-praca/bbsk/>.

25 <https://www.tyzden.sk/casopis/27259/vodca-a-jeho-kraj/>.

przygotowywany na poziomie ogólnosłowackim – kampania wyborcza w 2016 roku obfitowała bowiem w apele i propozycje antyromskie. Rządzący, populistyczno-narodowo-socjalny *Smer* z Robertem Ficą na czele, także grał tą kartą. Można tu mówić o pewnym paradoksie – to *Smer*, wykorzystując temat Romów oraz migracji dla promocji własnej partii, wprowadzał tego rodzaju retorykę do mainstreamu, rozbudzał antyimigracyjne nastroje, co mimo medialnej izolacji L'SNS, dawało mu paliwo (Žúborová, Borarosová, 2015, s. 39). *Smer* wzmocnił więc L'SNS. Trzeba bowiem pamiętać, iż także przed wyborami w 2016 rok L'SNS był bojkotowany w mediach tradycyjnych. Media unikały również mówienia o partii, by nie otwierać puszkę Pandory. Jedynie stacja telewizyjna TA3 zaprosiła Kotlebę do debaty przedwyborczej (Žúborová, Borarosová, 2015, s. 37). To odium, z jakim wiązała się chęć głosowania na partię Kotleby sprawiło, że poparcie dla niej nie pojawiała się w sondażach – dopiero w lutym 2016 roku ośrodek Median.sk, odnotował chęć głosowania na nią na poziomie 3,4%²⁶. Zatem jeszcze miesiąc przed wyborami nie zdawano sobie sprawy ze skali zainteresowania tą partią. Nie można też nie doceniać znaczenia mediów społecznościowych dla promocji tej partii, ale przede wszystkim kampanii bezpośredniej i *door to door* – sam Kotleba odwiedził 35 miejscowości i odwiedził około 6 tys. osób (Žúborová, Borarosová, 2015, s. 38).

Podsumowanie

Nawiązując do definicji Przemysława Maja, mówiącej, że „w bastionie dominuje konkretne ugrupowanie, którego wyniki wyborcze znacznie odbiegają od średnich uzyskanych w innych okręgach”, stwierdzenie, że region Bańsko Bystrzycki to bastion L'SNS byłoby nadużyciem. Trzeba jednak zauważyć, że Kotleba pochodzący z Bańskiej Bystrzycy i będąc od 2003 roku elementem jej życia społeczno-politycznego, cieszył się pewną rozpoznawalnością oraz umiejętnie podsycił niechęć części Słowaków do mniejszości romskiej.

Martin Kotleba wykorzystał swoją prezydenturę oraz zasoby, do których uzyskał dostęp do budowy i promocji swojej partii. Trzeba pamiętać, że współczesne partie rzadko powstają oddolnie – widoczna jest rola jednostek lub centrum partyjnego w tym procesie. Dlatego w świecie spersonalizowanej polityki, uzyskanie dostępu do jednoosobowej i eksponowanej funkcji wykonawczej w jednym z ośmiu regionów, było nie do przecenienia. Istotne jest jednak, że nie przełożyło się to znacznie na skalę poparcia dla partii w regionie Bańskiej Bystrzycy wyborach parlamentarnych w 2016 roku. Jak zostało pokazane, poparcie (w skali znacznie przekraczającej wynik ogólnosłowacki), partia uzyskiwała w gminach o najwyższym odsetku mieszkańców romskich – nie był to wyłącznie region Bańskiej Bystrzycy, ale również gros obwodów przede wszystkim w regionie Preszowskim. Można było także wskazać obwody, w których związek ten był zdecydowanie słabszy, jak Liptowski Mikulasz w regionie Žylińskim. Podsumowując, czynnikiem najmocniej przekładającym się na poparcie dla L'SNS był nie tyle kontakt z członkami mniejszości romskiej, ale liczebność jej osad (tab. 2) – w regionie Bańska Bystrzyca w 2013 roku było ich 142, w Preszowskim – 254, a Koszyckim – 230. We wspomnianym Žylińskim (19 rom-

²⁶ <http://preferencie.teraz.sk/>.

szych osad) o poparciu dla L'SNS zaważyć mogły inne czynniki, takie jak tradycyjne wsparcie dla skrajnej prawicy.

Niniejsza analiza pokazała również, że negatywna prezentacja ekstremizmu w mediach wcale go nie osłabia, a z kolei bojkot pewnych partii i treści w mediach tradycyjnych nie musi skutkować zahamowaniem rozprzestrzeniania się ich wśród wyborców. W przypadku słowackich wyborów w 2016 roku skutkiem ubocznym tej medialnej strategii było ukrywanie przez wyborców swoich preferencji w badaniach sondażowych i zaskakujący wynik neofaszystów.

Konkludując, o ile w przypadku prezydenta Koszyc Rudolfa Schustera, region stał się trampoliną do urzędu prezydenta Republiki Słowackiej, to w odniesieniu do Martina Kotleby i regionu Bańskiej Bystrzycy uznać można, że niewątpliwie wybory w 2013 roku służyły promocji ugrupowania oraz wzmocniły organizację partyjną. To jednak kontekst sytuacji wewnętrznej na Słowacji (przyzwolenie na antyromski apel) oraz międzynarodowej (kryzys uchodźczy) stanowiły poważne wzmocnienie partii, która podstawy swojego programu widzi w „wylimitowaniu pasożytów społecznych i cygańskiego terrorku” (Volebný program, 2016).

Bibliografia

- Atlas rómskych komunit na Slovensku 2013 (2014)*. Bratislava: Regionálne centrum Rozvojového programu OSN Pre Európu a Spoločenstvo nezávislých štátov v Bratislave, UNDP.
- Ban, A. (2015). *Vodca a jeho kraj*. Pobrane z: <https://www.tyzden.sk/casopis/27259/vodca-a-jeho-kraj/> (11.06.2017).
- Black, D. (1958). *The Theory of Committees and Elections*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gregor, K. (2015). Who are Kotleba's Voters? Voters' Transitions in the Banská Bystrica Region in 2009–2014. *Sociológia*, 47, 235–252.
- Gyarfášová, O. (2010). Slovenské parlamentné voľby 2010: nacionálna agenda na ústupe? *Stredoevropské politické studie*, XIII/1, 65–84.
- Hix, S., Marsh, M. (2007). Punishment or Protest? Understanding European Parliament Elections. *Journal of Politics*, 69 (2), 495–510.
- <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2012/sr/tab9obv.jsp@lang=sk.htm> (21.06.2017).
- <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/en/data04.html> (10.05.2017).
- <http://preferencie.teraz.sk/> (24.05.2017).
- <https://osobnost.aktuality.sk/marian-kotleba/> (13.09.2017).
- http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka18_en.html (9.05.2017).
- http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka5_en.html (9.05.2017).
- http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka8_en.html (9.05.2017).
- http://volby.statistics.sk/osk/osk2013/VUC/Tabulka9_en.html (9.05.2017).
- <http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html> (18.06.2017).
- <http://www.naseslovensko.net/kategoria/nasa-praca/bbsk/> (21.06.2017).
- Kluknavská, A. (2012). Krajne pravicové strany v parlamentných voľbách 2012 na Slovensku, *Rexter*, 1, 1–35.
- Kluknavská, A. (2015). A Right-wing Extremist or People's Protector? Media Coverage of Extreme Right Leader Marian Kotleba in 2013 Regional Elections in Slovakia. *East European Journal of Society and Politics*, 1, 147–165.
- Kostelanský, L. (2013). *Volila som Mariana Kotlebu na protest*. Pobrane z: <http://dennik.hnonline.sk/slovensko/538904-volila-som-mariana-kotlebu-na-protest>, (23.06.2017).
- Kyselová, A. (2003). *Polhorski Rómovia na rabovačky nie sú*. Pobrane z: <https://nasabystrica.sme.sk/c/1606089/polhorski-romovia-na-rabovačky-nie-su.html#axzz4INVIEsqv> (21.06.2017).
- Maj, P. (2012). Województwa Podkarpackie i Zachodniopomorskie: bastiony Prawa i Sprawiedliwości i Platformy Obywatelskiej. W: A. Pawłowska, Z. Rykła (red.), *Region i regionalizm w socjologii i politologii*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

- Mesežnikov, G., Gyárfášová, O. (2016). *Súčasný pravicový extrémizmus a ultranacionalizmus na Slovensku: Stav, trendy, podpora*. Bratislava: IVO.
- Mikuš, R.D., Gurňák, D., Máriássyová, A. (2016). Analýza volebnej podpory Mariána Kotlebu ako reprezentanta krajnej pravice v krajských voľbách 2013. *Sociológia*, 48, 48–70.
- Lewis, P.G. (2000). *Political Parties in Post-Communist Eastern Europe*. London: Routledge.
- Powell, E.N., Tucker, J.A. (2009). Revisiting Electoral Volatility in Post-Communist Countries: New Data, New Results and New Approaches. *British Journal of Political Science papers.ssrn.com*, 123–147. DOI:10.1017/S0007123412000531. (24.05.2017).
- Rybar, M., Spac, P. (2017). Slovakia: The Unbearable Lightness of Regionalization. W: A.H. Shake (red.), *Regional and National Elections in Eastern Europe. Territoriality of the Vote in Ten Countries*. Palgrave Macmillan, UK.
- Spac, P., Sloboda, D. (2014). *Municipalizácia, volebný systém a možnosti participácie v miestnej samospráve na Slovensku*. Piestany: Komunalne vyskumne a poradenske centrum.
- Swianiewicz, P. (2011). Empiryczna typologia systemów samorządowych w krajach Europy. *Samorząd terytorialny*, 11, 5–21.
- Teliščáková, D. (2012). Napäté vzťahy s Rómami chcú riešiť prácou a bývaním. *Pravda*, 5 czerwca.
- Wojtas, K. (2009). Slowacka partia Smer – źródła sukcesu. *Studia Politologiczne*, 13, 202–215.
- Wojtas, K. (2017). Partie etniczne Europy Środkowej w wyborach parlamentarnych i lokalnych. Etnicyzacja systemów partyjnych? W: M. Drzonek, M. Musiał-Karg, A. Wołek (red.), *Ćwierć wieku polityki lokalnej w Europie Środkowo-Wschodniej*. Kraków: Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM.
- Wojtasik, W. (2005). *Drugorzędność wyborów samorządowych w teorii i badaniach empirycznych*. Pobrane z: researchgate.net (15.05.2017).
- Volebný program politickej strany*. Pobrane z: <http://www.naseslovensko.net/kategoria/nasa-praca/bbsk/> (13.04.2017).
- Žuborová, V., Borarosová, I. (2017). The Myth of the Angry Voters: Parliamentary Election in Slovak Republic. *Slovak Journal of Political Sciences*, 17 (1), 34–48.